

ПРЕДМЕТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СКАРГИ В УКРАЇНІ

Кулявець О.С.,
аспірант Донецького національного університету
Ім. Василя Стуса
<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-5407-2374>
okuliavets@ukr.net

Кулявець О. С. Предмет конституційної скарги в Україні.

Враховуючи досвід розвинених країн Європи щодо впровадження інституту індивідуальної конституційної скарги, Україна ставить за мету підвищити ступінь захисту прав та свобод людини. З цією метою у нашій країні було імплементовано інститут конституційної скарги, яким кожному було надано право звертатися до Конституційного Суду України з конституційною скаргою з метою перевірки на відповідність Конституції України закону, застосованого в остаточному судовому рішенні по справі суб'єкта права на конституційну скаргу.

Як впливає з викладеного вище, предметом перевірки нормативно-правового акту на відповідність конституції за конституційною скаргою особи може бути лише закон. Можливість перевірки на конституційність інших нормативно-правових актів, таких як акти Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим чинним законодавством не передбачена, що може поставити під загрозу авторитет Конституційного Суду України та вітчизняного правосуддя в цілому. Крім цього, це також може загрожувати належному захисту прав і свобод людини. Іншим негативним наслідком подібного звуження предмету конституційної скарги є і те, що особи, які позбавлені цього права змушені звертатися безпосередньо до Європейського суду з прав людини задля захисту своїх порушених прав.

Певне розширення предмету конституційної скарги дозволить суттєво покращити ситуацію з забезпеченням верховенства права та Конституції, і сприятиме підвищенню довіри населення до органу конституційної юрисдикції. Окрім цього, подібне зменшить кількість звернень до Європейського суду з прав людини, що в перспективі поліпшить імідж вітчизняної системи захисту прав і свобод людини.

Проте, надмірне розширення предмету конституційної скарги може призвести до перевантаження Конституційного Суду України подібними зверненнями, що може спричинити паралізацію його діяльності. Таким чином, вирішуючи питання щодо розширення предмету конституційної скарги, необхідно знайти баланс між забезпеченням належного захисту прав і свобод людини та реальною можливістю Конституційного Суду України у сфері розгляду подібних справ.

Ключові слова: конституційна скарга, предмет, закон, нормативно-правовий акт, підзаконний акт.

Kuliavets O. Subject of the constitutional complaint in Ukraine.

Given the experience of developed European countries in implementing the institution of individual constitutional complaint, Ukraine aims to increase the protection of human rights and freedoms. To this purpose, the institution of constitutional complaint was implemented in our country, which gave everyone the right to appeal to the Constitutional Court of Ukraine with a constitutional complaint to verify the constitutionality of the law applied in the final court decision on the subject of the constitutional complaint.

As follows from the above, the subject of verification of the normative legal act for compliance with the constitution on the constitutional complaint of a person can only be the law. The current legislation does not provide for the possibility of reviewing the constitutionality of other normative legal acts, such as acts of the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, which could jeopardize the authority of the Constitutional Court of Ukraine and domestic justice in general. In addition, it may also threaten the proper protection of human rights and freedoms. Another negative consequence of such a narrowing of the subject of the constitutional complaint is that persons deprived of this

right are forced to apply directly to the European Court of Human Rights to protect their violated rights.

Some expansion of the subject of the constitutional complaint will significantly improve the situation with the rule of law and the Constitution, and will help increase public confidence in the body of constitutional jurisdiction. In addition, this will reduce the number of appeals to the European Court of Human Rights, which in the long run will improve the image of the domestic system of protection of human rights and freedoms.

However, excessive expansion of the subject of the constitutional complaint may lead to an overload of the Constitutional Court of Ukraine with such appeals, which may paralyze its activities. Thus, in resolving the issue of expanding the subject of the constitutional complaint, it is necessary to find a balance between ensuring proper protection of human rights and freedoms and the real possibility of the Constitutional Court of Ukraine in the field of such cases.

Key words: constitutional complaint, subject, law, normative legal act, bylaw.

Постановка проблеми. Відповідно до чинного законодавства України предметом конституційної скарги є конституційність виключно закону України або його окремих положень. З цього випливає, що особа у своїй конституційній скарзі позбавлена можливості ініціювати перевірку конституційності інших нормативно-правових актів. У зв'язку з цим, суб'єкти права на конституційну скаргу фактично позбавлені права на оскарження підзаконних актів, що ставить під питання ефективність інституту конституційної скарги як засобу захисту прав та свобод людини. Водночас, у деяких європейських країнах предмет конституційної скарги є значно ширшим, що викликає певний науковий інтерес. Так, запозичення іноземного досвіду щодо уточнення та розширення предмету конституційної скарги може сприяти підвищенню ефективності захисту прав та свобод людини.

Стан дослідження проблеми. Проблематика предмету конституційної скарги привертає увагу дослідників достатньо давно, зокрема, треба вказати таких вчених, як М. Гультяй, В. Лемак, В. Бесчастний, В. Запорожець та інші. Проте, враховуючи новизну інституту конституційної скарги, наявність практичних проблем її реалізації, питання оптимізації предмету конституційної скарги в Україні є досить актуальним.

Мета цієї статті – уточнення предмету конституційної скарги та розробка пропозиції щодо внесення відповідних змін до вітчизняного конституційного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Конституційна скарга є безпосереднім правом прямого звернення особи до органу конституційної юрисдикції з вимогою перевірити конституційність закону, або його окремого положення, що безпосередньо закріплено в ст. 151-1 Конституції України [1]. Проте, дана стаття, так само як і ч.1, п.5, 6 ч.2 ст. 55, ч.1 ст. 56 Закону України «Про Конституційний Суд України» [2], зазначає, що особа може подати конституційну скаргу лише щодо конституційності закону України, а не іншого акта.

З цього можна зробити висновок, що на даний момент в Україні існує нормативна модель конституційної скарги. Нормативна конституційна скарга пов'язана з розглядом конкретної справи, проте оскарженню підлягає лише нормативний акт, покладений в основу ухвалення індивідуального акта, тоді як сам індивідуальний акт не підлягає оскарженню. При цьому, М. Гультяй вказує, що «в межах моделі нормативної конституційної скарги є різні підходи до визначення предмета конституційної скарги, яким можуть бути тільки закони або їх окремі положення; закони та нормативні акти глави держави, уряду, центральних органів державної влади; всі нормативно-правові акти, крім законів; нарешті, всі нормативні акти, зокрема й міжнародні, які діють на території відповідної держави» [3]. З огляду на викладене вище, можна зробити висновок, що предмет конституційної скарги в Україні є досить вузьким – до Конституційного Суду України не можна звертатися з конституційною скаргою щодо нормативних актів Президента України, Кабінету Міністрів України, органів місцевого самоврядування, та інших органів та осіб, що мають повноваження видавати підзаконні акти. Така модель конституційної скарги, на думку В. Бесчастного та В. Запорожця є «усіченою» нормативною моделлю [4, с.11].

Як представляється, подібне штучне звуження предмету конституційної скарги порушує права та свободи осіб, та може стати причиною неспроможності Конституційного Суду України виконувати свою функцію щодо забезпечення верховенства Конституції, таким чином сприяючи захисту прав і свобод людини. При цьому є недостатньо зрозумілим, чому при визначенні предмету конституційної скарги законодавець обмежився виключно законами, якщо ч. 1 ст. 150 Конституції надає право Конституційному Суду України вирішувати питання про відповідність конституції законів та інших правових актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України та правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Однією з можливих причин такого звуження могло бути припущення законодавця, що занадто широкий предмет конституційної скарги призведе до того, що робота Конституційного Суду України буде фактично зупинена через величезну кількість конституційних скарг. Так, на думку В. Скоморохи, при запровадженні конституційної скарги в Україні треба зважати на «пропускну» можливість Конституційного Суду України, яка вже на даний час виключає швидкий розгляд того потоку конституційних скарг, який неминуче на нього обрушиться і на практиці може спричинити порушення прав і свобод людини [5, с. 488–489]. Подібне твердження є досить обґрунтованим. Так, станом на 31 грудня 2020 року статистика щодо функціонування інституту конституційної скарги в Україні виглядає наступним чином: всього було зареєстровано 2391 конституційну скаргу: у 2016 році – 39 скарг; у 2017 – 435; у 2018 – 690; у 2019 році – 664; у 2020 році – 563 конституційні скарги. Із вказаних вище зареєстрованих 2391 конституційної скарги 1474 були повернуті суб'єктам звернення через невідповідність їх форми вимогам Закону України «Про Конституційний Суд України», а решта 917 – прийняті до розгляду [6, с.25-26; 7, с.32; 8, с.89; 9, с.97]. Таку кількість скарг, правда, можна частково пояснити низькою правовою грамотністю українського суспільства. Так, за словами В. Лемака, «на жаль, українське суспільство ще не до кінця розуміє інститут конституційної скарги, проте ми знаходимося лише на початку шляху, який є надзвичайно важливим» [10]. У разі ж включення до предмету скарги ще декількох категорій нормативно-правових актів, подібних звернень до Суду було б в рази більше.

Водночас, існує думка, що велика кількість звернень до Конституційного Суду України з конституційними скаргами не є проблемою. Так, зі слів В. Лемака «щороку у Федеральному Конституційному суді Німеччини розглядають від 5 до 6 тис. скарг. Але з усієї кількості задовольняють 1-3%. І це теж нормальний показник. [...] рішення, прийняті КС ФРН, мають безумовний авторитет для політичної системи і для простих громадян. Рівень довіри до цієї інституції значно більший, ніж до інших державних органів. Саме досягнення таких показників ми й прагнемо» [11]. Погоджуючись з подібним твердженням щодо того, що велика кількість звернень не повинна ставати перешкодою в роботі Конституційного Суду України, зазначимо, що враховуючи особливе місце КСУ у правовій системі України, його специфічні завдання та повноваження, а також те, що його діяльність, базується, зокрема, на принципі верховенства права, його пріоритетною метою є забезпечення захисту прав і свобод людини, у тому числі, за допомогою інституту індивідуальної конституційної скарги.

З огляду на вищевказане, твердження щодо штучного обмеження предмету конституційної скарги задля «недопущення перенавантаження» не є обґрунтованим. З наведеного вище випливає, що за 1 рік Конституційний Суд Німеччини розглядає фактично в два рази більше скарг, ніж надійшло до Конституційного Суду України за період з 2016 року по 31 грудня 2020 року. При цьому необхідно зазначити, що така велика кількість конституційних скарг до німецького суду викликана застосуванням в країні іншої моделі конституційної скарги, а саме т. з. «повної».

Водночас можливість ініціювання перевірки на відповідність Конституції лише закону суттєво знецінює інститут конституційної скарги як засобу захисту прав людини. Так, В. Запорожець під час круглого столу «Ефективна реалізація права на конституційну скаргу в Україні», який відбувся у Конституційному Суді України 26 червня 2019 року, зазначив, що більшість питань, які порушували заявники в конституційних скаргах, стосуються, соціального захисту, пенсійного забезпечення та доступу до правосуддя [12].

При цьому, як зазначає В. Гуменюк, відсоток підзаконних нормативних актів у системі пенсійного законодавства України виявляється достатньо суттєвим [13, с.41-42] і подібна ситуація з великим відсотком підзаконних нормативних актів є достатньо типовою.

Таким чином, можна сказати, що для повного та ефективного захисту прав особі необхідно надати можливість звертатися до органу конституційної юрисдикції з конституційною скаргою стосовно не лише закону, а й відповідних підзаконних нормативно-правових актів.

Ще одним аргументом «за» розширення предмету конституційної скарги можна назвати те, що внаслідок подібного розширення повинна зменшитись кількість заяв до Європейського суду з прав людини. У Керівництві з належної практики щодо національних засобів правового захисту, ухваленому Комітетом Міністрів Ради Європи 18 вересня 2013 року передбачено, що загальні принципи, які застосовуються до питання, чи є національні засоби правового захисту ефективними з точки зору статті 13 Конвенції, поширюються також на ефективність загальних засобів, до яких належить і конституційна скарга; у більш широкому сенсі це означає, що загальні засоби правового захисту повинні бути ефективними, достатніми і доступними [14, с.47]. У вказаному Керівництві на базі практики Європейського суду з прав людини підсумовано, що розуміння статті 13 Конвенції має бути забезпечено

через ефективний захист прав у разі їх порушення, тому конституційний суд може отримати низку повноважень, наприклад, скасовувати оскаржене рішення, акт; зобов'язати державний орган вжити необхідних заходів; винести рішення про виплату компенсації або про реституцію; принаймні, у заявника має існувати можливість відновити провадження або іншим чином переглянути його справу у суді нижчої інстанції відповідно до принципів, викладених у рішенні конституційного суду.

З аналізу практики Європейського суду з прав людини можна виділити умовні критерії ефективності конституційної скарги. Одним з таких критеріїв є забезпечення повноцінного доступу особи до конституційного контролю [15]. З огляду на вищевказане, можливість ініціювати перегляд за конституційною скаргою лише закону (або його окремого положення), без можливості перевірки на відповідність Конституції інших нормативно-правових актів, застосованих в остаточному судовому рішенні відносно особи, є обмеженням доступу цієї особи до органу конституційного контролю. Це фактично означає, що конституційна скарга, як засіб правового засобу не є доступним та ефективним, через що особа змушена звертатися безпосередньо до Європейського суду з прав людини.

Роль конституційної скарги у питанні про звернення осіб до Європейського суду з прав людини у контексті ефективних інструментів захисту прав людини на національному рівні, серед іншого, досліджувалася Венеціанською Комісією. Так, Комісія визнала, що ефективна індивідуальна конституційна скарга має можливість стати досить ефективним бар'єром перед поданням заяв до Європейського суду з прав людини [16, с.19].

Станом на 2021 рік, Україна посідає третє місце після Російської Федерації і Туреччини за кількістю звернень до Європейського суду з прав людини [17]. Можна передбачити, що ця кількість була б значно меншою, якби можливість особи оскаржити нормативно-правовий акт, що порушує її права, не була звужена законодавцем шляхом обрання нормативної моделі конституційної скарги в її «усіченому» варіанті.

Одним з можливих варіантів вирішення подібної ситуації є запровадження повної конституційної скарги. Дана модель встановлює право осіб оскаржити до конституційного суду конституційність як нормативно-правових, так й індивідуальних актів чи рішень судів. Обґрунтовуючи це положення слід зазначити, що порушення прав людини часто є результатом неконституційних індивідуальних актів, заснованих на конституційних нормативно-правових актах. У цьому випадку в особи є можливість оскаржити до конституційного суду фактично будь-який акт державної влади, який порушує її права, забезпечені конституцією. Тобто, у даній моделі предметом конституційної скарги може виступати як нормативний акт, якщо останній підлягає безпосередньому застосуванню у конкретній справі, так і остаточний індивідуальний акт, який адресується конкретній особі.

Європейська комісія за демократію через право у своєму дослідженні про прямий доступ до конституційного правосуддя вказує, що в «умовах зростаючого значення захисту прав людини є очевидною тенденція до здійснення конституційного контролю стосовно індивідуальних адміністративних актів та рішень судів на підставі індивідуальних скарг...» [18, с.22].

Взірцем моделі повної конституційної скарги виступає приклад Федеративної Республіки Німеччина, де предметом оскарження можуть бути закони та інші акти парламенту, адміністративні акти, а також судові рішення, тобто будь-які акти, дії чи бездіяльність органів державної влади та управління. Такий гранично широкий підхід до переліку актів, що підлягають оскарженню у Федеральному Конституційному Суді через інститут конституційної скарги, хоча прямо й не визначений Основним законом та Федеральним законом «Про Федеральний конституційний суд», але впливає з їхнього змісту [19].

Аналогічно, Конституційний Суд Австрії розглядає конституційні скарги не лише щодо конституційності законів, а й щодо законності підзаконних нормативно-правових актів, які безпосередньо стосуються прав і свобод, незалежно від їх застосування в конкретній справі [20].

Запровадження повної моделі конституційної скарги підтримується і українськими науковцями, зокрема, Ю. Бисага та М. Гицько вважають, що це сприятиме найбільш ефективному захисту прав та свобод людини, оскільки «населення країни на сучасному етапі свого розвитку заслуговує на отримання найефективніших механізмів захисту конституційних прав і свобод, які тривалий час функціонують у країнах Європи» [21, с. 47] і така модель надає Конституційному Суду України правову можливість захистити особу не лише від неконституційної норми закону та підзаконного правового акта, а від рішення суду загальної юрисдикції, у якому неправильно витлумачено чи застосовано цю норму, що і призвело до порушення конституційних прав та свобод.

Представляється, що надання Конституційному Суду України права переглядати не лише нормативно-правові акти, але й індивідуальні акти, такі як рішення судів, в українській правовій системі

не є виправданим. Оскільки в вказаному випадку КСУ з органу конституційного контролю фактично перетворюється у певну надбудову до загальної системи судочинства, «суперкасаційну інстанцію». Тобто, можна сказати, що він фактично буде виконувати функції загальних судів, що суперечитиме Конституції України.

Певним компромісом, який би дозволив тримати баланс між забезпеченням повноцінного доступу особи до органу конституційної юрисдикції та захистом її прав, з одного боку, та можливістю суду ефективно виконувати свої завдання – з іншого, є розширення переліку нормативно-правових актів, які можуть підлягати перегляду в порядку розгляду індивідуальної конституційної скарги.

Висновки. На даний момент можливість перевірки на відповідність Конституції за конституційною скаргою особи лише законів є суттєвим звуженням предмету конституційної скарги, особливо враховуючи значний відсоток підзаконних нормативно-правових актів у вітчизняній системі законодавства. Це призводить до обмеження осіб в праві доступу до правосуддя та порушення права на захист. Крім цього, це виключає важливий елемент з системи вітчизняного правового захисту, через що особи, які не можуть скористатися інститутом індивідуальної конституційної скарги змушені звертатися до Європейського суду з прав людини з метою захисту та відновлення своїх порушених прав, що збільшує кількість справ проти України та створює негативний імідж вітчизняної правової системи.

З метою вирішення вказаних проблем доцільним є розширення переліку нормативно-правових актів, що підлягають перевірці на відповідність Конституції шляхом внесення відповідних змін до законодавства.

Відповідно, пропонуємо викласти:

- статтю 151-1 Конституції України у наступній редакції: «Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі нормативно-правовий акт суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано»;
- ч. 1 статті 55 Закону України «Про Конституційний Суд України» – «Конституційною скаргою є подане до Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону або іншого правового акту Верховної Ради України; акту Президента України; акту Кабінету Міністрів України; правового акту Верховної Ради Автономної Республіки Крим (або його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу»;
- п. 5 ч. 2 статті 55 Закону України «Про Конституційний Суд України» – «конкретні положення законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які належить перевірити на відповідність Конституції України, та конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити нормативно-правовий акт»;
- п. 6 ч. 2 статті 55 Закону України «Про Конституційний Суд України» – «обґрунтування тверджень щодо неконституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (їх окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування нормативно-правового акту»;
- ч. 1 статті 56 Закону України «Про Конституційний Суд України» – «Суб'єктом права на конституційну скаргу є особа, яка вважає, що застосовані в остаточному судовому рішенні в її справі закони або інші правові акти Верховної Ради України; акти Президента України; акти Кабінету Міністрів України; правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим (їх окремі положення) суперечить Конституції України.»

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20160930#n5291>

2. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>
3. М. Гультьяй, Модель конституційної скарги для України: питання оптимізації, *Віче* №4, 2013 URL : <http://veche.kiev.ua/journal/3524/>
4. Бесчастний В.М., Запорожець В.І., Інститут конституційної скарги в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку *Правовий часопис Донбасу* № 3 (72), 2020 с.9-20
5. Скомороха В. Є. Конституційна юрисдикція в Україні: проблеми теорії, методології і практики. К. : «МП Леся», 2007, с.715
6. Дані з Щорічної інформаційної доповіді Конституційного суду України за 2017 рік. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2017.pdf
7. Дані з Щорічної інформаційної доповіді Конституційного суду України за 2018 рік. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2018.pdf
8. Дані з Щорічної інформаційної доповіді Конституційного суду України за 2019 рік. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2019.pdf
9. Дані з Щорічної інформаційної доповіді Конституційного суду України за 2020 рік. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2020.pdf
10. Василь Лемак: «Конституційна реформа укріпила не лише Конституційний Суд, а й усі суди України», з матеріалів VI Міжнародного судово-правового форуму, 2018 URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/cuddya-ksu-vasyl-lemak-konstytucijna-reforma-ukripyla-ne-lyshe-konstytucijnyy-sud-y-usi-sudy>
11. Суддя КС Василь Лемак: «Для нас важливо, щоб суб'єкти правотворчості відчували вимоги конституційності із самого початку», *Закон і бізнес*, 2018 URL: [https://zib.com.ua/ua/133892-suddya_ks_vasil_lemak_dlya_nas_vazhlyvo_schob_subekti_pravot.html](https://zib.com.ua/ua/133892-suddya_ks_vasil_lemak_dlya_nas_vazhlyvo_schob_subekti_pravotvorchosti_vidchuvali_vimogi_konstytucijnosti_iz_samogo_pochatku)
12. Конституційний Суд України, «У КСУ відбувся круглий стіл «Ефективна реалізація права на конституційну скаргу в Україні» URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/u-ksu-vidbuvsya-kruglyy-stil-efektyvna-realizaciya-prava-na-konstytucijnu-skargu-v-ukrayini>
13. Гуменюк В.Є., Напрями вдосконалення законодавчої бази публічного управління у сфері пенсійного забезпечення в Україні, *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*, «Гельветика», 2021 с.41-46 URL: http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/2_2021/2_2021.pdf#page=47
14. Керівництво з належної практики щодо національних засобів правового захисту (ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи 18 вересня 2013 року) URL: <https://rm.coe.int/k-/1680695aab>.
15. Маріні проти Албанії, заява № 3738/02, 18 грудня 2007 року URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:LN4X7LBpAm0J:hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/%3Flibrary%3DECHR%26id%3D001-84061%26filename%3D001-84061.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=u>
16. Draft Study on Individual Access to Constitutional Justice on the basis of comments by Mr. G. Harutyunyan, Ms. A. Nussberger, Mr P. Paczolay, European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), 2010 URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JU\(2010\)004-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JU(2010)004-e)
17. Україна та Європейський суд з прав людини, 2021 URL: <https://coe.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/ukrayina-ta-yevropejskij-sud-z-prav-lyudini>
18. Европейская комиссия за демократию через право (Венецианская Комиссия), Исследование о прямом доступе к конституционному правосудию, Стасбург, 2011, URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=cdl-ad\(2010\)039rev-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=cdl-ad(2010)039rev-rus)
19. Гультьяй М., Особливості функціонування інституту конституційної скарги у Федеративній Республіці Німеччина, *Віче* 17/2011 URL: http://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:1JD96tLIVscJ:scholar.google.com/+%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BC%D0%B5%D1%82+%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D1%97+%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B3%D0%B8&hl=ru&as_sdt=0,5
20. Конституція Австрійської республіки від 10 листопада 1920 р. URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=160&attempt=1>
21. Бисага Ю., Гицько М., Запровадження повної нормативної конституційної скарги в Україні як ефективного правового інструменту захисту основних прав і свобод, *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні: збірка тез*, м. Київ, 18 груд. 2015 р., К.:BAITE, 2016, с 41-49 URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/9/385692.pdf>